

Сергій ПАЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2 (477.64) “19/20”(=867)

Болгарська тема у працях істориків Степової України XIX – початку XX ст.

Зважаючи на поліетнічний склад населення нашої держави, вивчення міжнаціональних відносин та історії окремих етнічних груп на території України було і залишається актуальним для вітчизняної науки. Серед етнічних меншин одне з перших місць за чисельністю посідають болгари. Напрацьований ученими (зокрема дослідниками Степової України XIX ст.) науковий доробок з історії болгарської діаспори потребує історіографічного осмислення.

Актуалізована нами проблема не була предметом спеціального дослідження. Окремі її аспекти порушені В.В. Міхеєвою у дисертаційному дослідженні з історіографії історії та культури болгар України і Молдови [1], у працях В.М. Хмарського [2], Е. Дросневої [3; 4], М.Г. Станчева [5], А.А. Непомняшого [6; 7], присвячених вивченню наукової спадщини А.О. Скальковського, М.Г. Попруженка, О.Ф. Музиченка, М.С. Державіна.

Метою пропонованої статті є виявлення ролі історичної регіоналістики Степової України XIX – початку XX ст. у становленні проблемної історіографії історії болгарської етнічної меншини. Об'єктом дослідження виступає історіографічний процес у регіональному розрізі Степової України, а предметом – процес накопичення знань з історії болгар в Україні.

У досліджуваній період у Степовій Україні (з якою були пов'язані усталені на той час адміністративні та географічні назви “Новоросія” та “Бессарабія”) склалися традиції регіонального історіописання в руслі загальноімперського історіографічного процесу. Інституціонально ці студії зосередилися у Рішельєвському лицей, перетвореному в 1865 р. на Новоросійський університет, у Одеському товаристві історії та старожитностей, Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті, губернських учених архівних комісіях, губернських статистичних комітетах, статистичних бюро губернських земств, у окремих єпархіях.

При цьому, як відзначила Т.М. Попова, пріоритетним напрямком історичних досліджень стала “...історія краю у системі культурно-історичних відносин різних народів” [8, с.26]. Поява історико-болгаристичної тематики у працях дослідників Степової України стимулювалася, передусім, наявністю у Бессарабії, Таврії та на Херсонщині численних болгарських сіл (т. зв. колоній), виникнення яких було невід'ємною складовою загального процесу господарського та культурного освоєння регіону в XVIII–XIX ст.

У працях одеських дослідників Степової України болгарська тема з'являється вже у першій половині XIX ст. Тут пріоритет належить А.О. Скальковському, який, не будучи професійним науковцем, успішно займався статистикою та історією. Фрагментарну інформацію про болгар можна знайти у його праці “Хронологическое обозрение истории Новороссийского

края”, зокрема, про болгарський гусарський полк, переселення болгар, перелік болгарських поселень тощо [9; 10].

Подальше накопичення матеріалу дозволило авторові створити першу серйозну працю, спеціально присвячену болгарським поселенням. Робота “Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае” [11] складається з трьох частин та додатків. Перша частина представляє короткий нарис історії переселення болгар до Новоросії та Бессарабії, правових та адміністративних основ їхнього облаштування. У другій частині подається стисла характеристика кожної з відомих автору болгарських колоній. Джерелом послужили не лише архівні та статистичні матеріали, а й результати власних спостережень автора, який особисто відвідав не один раз майже всі болгарські колонії. Третя частина присвячена аналізу сучасного авторові адміністративного, демографічного, господарського, освітньо-культурного стану болгарських колоній. У додатках розміщені цікаві документи. Попри те, що А.О. Скальковский не був професійним істориком, його робота по-справжньому стала основою для наступних поколінь дослідників.

Болгарська тема з'явилася і у праці професора російської історії Рішельєвського ліцею М.Н. Мурзакевича “Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т.е. с 1820-го по 1846 год.” [12]. Автор навів коротку довідку про переселення болгар до Бессарабії, окреслив проблеми розвитку освіти у болгарських колоніях.

Переселення болгар із Бессарабії до Таврії на початку 60-х рр. XIX ст. по «гарячих слідах» було відображене у брошурі І.С. Іванова, опублікованій в Одесі у 1862 р. [13]. Автор докладно описав конфлікт колоністів з молдавським урядом, зокрема вбивства мирних жителів Болграда 8 листопада 1860 р. На жаль, хід переселення викладений занадто стисло, хоча автор добре володів інформацією, будучи одним з організаторів цього переселення. У 1864 р. І.С. Іванов також опублікував короткий нарис болгарських колоній у Бессарабії. Наприкінці XIX ст. обидві праці увійшли до збірки статей автора [14].

У Херсоні болгарська тема була менш поширена, ніж в Одесі. Але тут був опублікований оригінальний твір, присвячений історії окремо взятого болгарського населеного пункту – с. Вільшанки (засноване у 1774 р.) [15]. Автор – парафіяльний священик В. Лобачевський – спирався на широку джерельну базу, представлену поєднанням письмових, усних та речових джерел. Він, зокрема, використав документи сільського церковного архіву, особисто зібрані спогади старожилів та предмети побуту. На жаль, недостатньо критичне ставлення В. Лобачевського до усних джерел викликало введення ним до наукового обігу фактологічних неточностей. Наприклад, автор помилково стверджує належність Вільшанки до Бузького козацького війська. Але, попри ці помилки, твір став не лише важливим фактом історіографії, а й виступає в якості джерела для сучасних дослідників.

У другій половині XIX ст. спостерігається піднесення Таврійської (передусім Кримської) регіоналістики. На жаль, вона не дала нам праці, аналогічної “Літопису” В. Лобачевського, хоча простір для цього був широкий – на території губернії існувало близько 50 болгарських сіл. Натомість інформація про болгарські села Криму та Північної Таврії увійшла до узагальнюючих праць, присвячених опису Таврійської єпархії, губернії, окремих повітів і навіть волостей. Хоча слід зазначити, що спроби створення історії окремих болгарських сіл Таврії мали місце. Зокрема, серед своїх джерел О.Ф. Музиченко згадує складені у 80-ті рр. XIX ст. опис Кишлавської парафії священика Григорія

Юрченка (копію) та опис с. Кишлава старшого вчителя кишлавського двокласного училища Федора Музиченка (чернетка) [16, с.76-77].

Чимало цікавих даних про болгарські села міститься в описах Таврійської єпархії, які зробили кафедральний протоієрей о. Михаїл (Родіонов) та єпископ Сімферопольський і Таврійський Гермоген (у миру – Костянтин Петрович Добронравін). Обидві праці мають описовий характер, але зберегли цінність як історичні джерела. У поле зору о. Михаїла ("Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии: общий и частный обзор" [17]), окрім даних про храми та причти, потрапили й матеріали про міграцію болгар, цікаві етнографічні дані (наприклад, про відзначення у приазовських болгарських селах свята "курбан") тощо. Не обійшлося й без прикрих неточностей, зокрема у даті заснування болгарського села Богданівки.

Справа була продовжена єпископом Гермогеном. За короткий час перебування на посаді (з 1882 р. по 1885 р.) він спромігся систематизувати багатий матеріал. Уже в 1886 р. у Сімферополі була опублікована його "Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии" [18]. Через рік праця була перевидана у Пскові [19], куди автор був переведений на нову посаду. Гермоген використав широку джерельну базу, зокрема клірові відомості 1883 р., статистичні та архівні документи, подорожні записки, матеріали періодики, особисті спостереження, свідчення обізнаних старожилів. Проте у тексті спостерігається диспропорція, викликана, очевидно, браком джерел: парафії Кримського півострова описані докладніше, ніж ті, що, розташовані у материкових повітах. Іноді зустрічаються неточності у даті заснування села (Анновка) [18, с.21], не завжди вказано національність жителів (Гирсівка, Надеждіне) [18, с.37-38].

Автор не обмежується відомостями суто церковного характеру, а вказує також географічне становище та історію виникнення населених пунктів, топоніми (офіційні і народні) та мікротопоніми, чисельність та національність жителів, їх основні заняття, наявність навчальних закладів, цікаві події. Заслугою Гермогена у галузі болгаристики можна вважати спробу уточнити справжню національну належність переселенців 1861-1862 рр. з Бессарабії: автор розрізняє болгар, українців, росіян, албанців, гагаузів (у архівних документах усі вони позначені як болгарини) [18, с.29-30]. Гермоген також одним із перших торкнувся теми рееміграції болгар до Бессарабії у 70-ті рр. XIX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вагомий внесок у краєзнавчі дослідження Таврії зробили члени губернського статистичного комітету та статистичного бюро губернського земства. Дані земської статистики особливо цікаві, оскільки при їх зборі дослідники використали експедиційний метод: у 1884–1889 рр. вони провели широкомасштабний подвірний перепис селянських господарств, а у 1899–1920 рр. виконали субсидовані урядом оціно-статистичні роботи в губернії [20, с.12]. Результати цих досліджень було покладено в основу низки публікацій, у яких, між іншим, наводилася цікава краєзнавча інформація про болгарські села [21; 22; 23]. Серед цих праць можна виділити економіко-статистичне дослідження селянського господарства Мелітопольського повіту К.А. Вернера та С.А. Харізоменова, яке містить ґрунтовний історичний розділ [24]. Автори показали спільні риси та особливості господарства українських, російських, болгарських та німецьких селян, відзначили подвірний характер землеволодіння у більшості болгарських сіл, поширення регулярних переділів землі (переверсток) та череззсмузжя, розвиток виноградарства та вівчарства.

У 1899 р. з'явилася перша праця, спеціально присвячена болгарам Кримського півострова. Це була рання (студентська) стаття О.Ф. Музиченка [25], яка, до речі, отримала схвалення М.С. Дринова. У наступні роки дослідник продовжив вивчення історії, етнографії та діалектології болгарських поселенців Криму, результатом чого стала низка нових статей [26; 27]. У 1907 р. він опублікував працю "История переселения и фонетические особенности говора крымских болгар" [16]. Автор використав матеріали архіву новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, документи сільського приказу с. Кишлав Феодосійського повіту, церковні документи, рукописи краєзнавчих праць. Більшість цих документів на даний момент є втраченими, тому стаття О.Ф. Музиченка є важливою як історичне джерело.

На початку ХХ ст. В. Бергенсон опублікував статтю, присвячену вивченню господарства болгар в окремо взятому повіті (Бердянському) [28]. Спираючись на дослідження російського економіста-статистика В. Постникова про розвиток селянського господарства Степової України, автор наводить дані про розвиток ремесла і торгівлі в болгарських селах, намагається подати практичні рекомендації щодо поліпшення становища малоземельних болгар. Серед питань, що не стосуються господарства, дослідник побіжно зупинився на розвитку освіти.

Напередодні першої світової війни вийшли у світ невеличкі аматорські краєзнавчі розвідки І.П. Дувіна з історії Дмитрівської та Софіївської волостей Бердянського повіту [29; 30]. Ці нариси цінні як історичне джерело, оскільки автор збирав матеріал не від кореспондентів і не під час коротких експедицій, а в ході тривалого спостереження за життям і побутом болгарських селян: 15 років (1898-1913 рр.) він був на посаді земського начальника 9-ої ділянки Бердянського повіту. З педантизмом чиновника І.П. Дувін повідомляє про адміністративні зміни та видатні (на його думку) події у волостях, наводить історичні довідки про переселення болгар, ділиться власними спостереженнями над господарськими звичаями і побутом селян, висловлює пропозиції щодо покращення їх господарства, наводить опис торгівельних і навчальних закладів, духовних та адміністративних установ.

Із Степовою Україною пов'язаний початок наукової діяльності видатних болгаристів М.Г. Попруженка та М.С. Державіна. М.Г. Попруженко зробив низку публікацій, присвячених історії болгар в Україні, зокрема ролі Одеси в історії болгар, історії переселення та облаштування болгарських колоністів на початку ХІХ ст. [31; 32, 33].

Своєрідним вінцем процесу вивчення історії, культури та мови болгар Новоросійського краю та Бессарабії у ХІХ – початку ХХ ст. стала діяльність М.С. Державіна. Вчений здійснив п'ять експедицій (1897 р., 1900 р., 1904 р., 1910 р., 1911 р.), відвідавши майже усі болгарські поселення Таврійської, Херсонської та Бессарабської губерній, опрацював широке коло опублікованих та неопублікованих джерел. Попередні результати досліджень були оприлюднені ним у низці статей [34; 35; 36; 37; 38]. Підсумком багаторічної праці вченого стала його монографія "Болгарские колонии в России" [39; 40]. Хоча основною метою роботи було етнографічне та діалектологічне обстеження болгарських колоній, історичний матеріал за обсягом складає майже третину тексту першого тому [39, с.1-73]. Автор розкрив історико-правові основи болгарської колонізації, її хід на фоні загального процесу заселення Степової України, показав динаміку чисельності болгарського населення Новоросії та Бессарабії з другої половини ХVІІІ ст. до початку ХХ ст. Вагомим внеском слід

вважати уточнення М.С. Державіним загальної кількості болгарських поселень у Бессарабській, Херсонській та Таврійській губерніях. На жаль, ці уточнення не завжди враховувалися дослідниками ХХ ст., які продовжували тиражувати помилкові дані.

Використовуючи документи Преславського волосного правління, М. С. Державін підтвердив тезу В. Постникова про наявність земельного розшарування в середовищі болгарських селян [39, с.58]. Автор зробив аналіз динаміки розміру загального землеволодіння болгарських громад протягом другої половини ХІХ ст., зіставивши дані А.О. Скальковського (40-ві роки ХІХ ст.), О. Клауса (60-ті роки ХІХ ст.) із даними губернських статистичних комітетів початку ХХ ст. До наукового обігу були залучені також володінні записи, складені на початку 70-х рр. ХІХ ст., дані волосних правлінь та особисті спостереження автора. Деякі з цих джерел є втраченими. Цінним доробком для наступних дослідників стала й змістовна бібліографія з історії болгарської колонізації в Російській імперії, що була ретельно підготовлена М. С. Державіним [39, с.28].

Отже, болгарська тематика органічно вписалася у загальну канву регіонального історіюписання Степової України ХІХ – початку ХХ ст. Її поява у працях місцевих професійних істориків та аматорів стимулювалася наявністю великого масиву болгарських поселень, інформацію про які містять як загальні праці з історії краю, так і праці, спеціально присвячені болгарам. Таким чином, поряд із славістикою, історична регіоналістика Степової України стала ще одним витком становлення вітчизняної історичної болгаристики.

Джерела та література:

1. Міхеева В.В. Болгари півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця ХVІІІ-ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Віталіна Володимирівна Міхеева ; Дніпропетровський державний ун-т. — Дніпропетровськ, 1997. — 17 с.
2. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполон Скальковський / В.М. Хмарський // Записки історичного факультету / Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. — Випуск 6. — Одеса, 1998. — 319 с.
3. Дроснева Е. Аполон Александрович Скалковски и българите (предварителни бележки) / Е. Дроснева // Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали. — Т.1. — Велико Търново, 1992. — С. 101—113.
4. Дроснева Е. Българските преселници и руската наука преди Кримската война / Е. Дроснева // Българите в Северното Причерноморие: изследвания и материали. — Т.2. — Велико Търново: Издателска къща "Аста", 1993. — С. 110—128.
5. Станчев М.Г. М.Г. Попруженко – страницы жизни и творчества / М.Г. Станчев // Болгарский ежегодник. — Т.1. — Харьков, 1994. — С.122—135.
6. Непомнящий А.А. К истории этнографических исследований в Крыму: А.Ф. Музыченко / А.А. Непомнящий // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Сер.: История. — 2003. — Т. 16 (55), № 1. — С. 30—37.
7. Непомнящий А. А. Исследования Н.С.Державина в контексте историко-этнографического изучения Крыма в последней трети ХІХ – первой трети ХХ века / А.А. Непомнящий // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці, 2001. — Вип.3. — С.78—80.
8. Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета / Т.Н. Попова.— Одесса: Астропринт, 2007. — 536 с.
9. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731 – 1823 / А.А. Скальковский. — Ч. I. — Одесса, 1836. — 300 с.

10. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731 – 1823 / А.А. Скальковский. — Ч. II. — Одесса, 1838. — 256 с.
11. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае / А.А. Скальковский. — Одесса, 1848. — 156 с.
12. Мурзакевич Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т.е. с 1820-го по 1846 год / Н. Мурзакевич. — Одесса, 1846. — 88 с.
13. Иванов И.С. Заметки о переселении болгар из Молдавии в Новороссийский край / И.С. Иванов. — Одесса: Типография И. Францова, 1862. — 21 с.
14. Иванов И.С. Сборник статей о некоторых выдающихся событиях из современной жизни болгар / И.С. Иванов. — Кишинев: Типо-лит. Ф.П.Кашевского, 1896. — 225 с.
15. Лобачевский В.С. Летопись прихода села Ольшанки Святого Иоанна Милостивого церкви. (Писанием начата в 1875 году.) / В.С. Лобачевский // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1888. — № 13; 1891. — № 10—14; 1892. — № 17; 1893. — № 12.
16. Музыченко А.Ф. История переселения и фонетические особенности говора крымских болгар / А.Ф. Музыченко // Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — 1907. — Т. XII. — Кн. 2. — С. 72—134.
17. Родионов М. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии: общий и частный обзор / М. Родионов. — Симферополь, 1872. — 269 с.
18. Гермоген. Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии / Гермоген. — Симферополь, 1886. — 271 с.
19. Гермоген. Таврическая епархия / Гермоген. — Псков, 1887. — IV, 502 с.
20. Бобков В.В. Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – на початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – історія України / В.В. Бобков. — Дніпропетровськ, 2004. — 17 с.;
21. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда // Сборник статистических сведений по Таврической губернии. — Т. 5. — Симферополь, 1887. — 352 с., разд. паг.
22. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда // Сборник статистических сведений по Таврической губернии. — Т. 1. — Вып. 1. — Симферополь, 1885. — 305 с., разд. паг.
23. Памятная книжка Таврической губернии под ред. К.А.Вернера // Сборник статистических сведений по Таврической губернии. — Т. 9. — Симферополь, 1889. — 675 с., разд. паг.
24. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / Сост. К. Вернер и С. Харизоменов. — М., 1887. — 355 с., разд. паг.
25. Музыченко А.Ф. Быт болгар-поселенцев Феодосийского уезда / А.Ф. Музыченко // Этнографическое обозрение. — 1899. — № 4. — С. 36—73.
26. Музыченко А.Ф. Рождение и первые годы детства у болгар / А.Ф. Музыченко // Известия СПб славянского благотворительного общества. — 1903. — № 3. — С. 18—27; 1904. — № 4. — С. 14—25.
27. Музыченко А.Ф. Наблюдения над народным творчеством крымских болгар / А.Ф. Музыченко // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. — Т. 2. — М., 1905. — С. 446—460.
28. Бертенсон В. Болгарские колонии Бердянского уезда Таврической губернии / В. Бертенсон // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. — 1901. — № 7—8. — С. 46—65.
29. Дувин И.П. Дмитриевская волость Бердянского уезда Таврической губернии в её прошлом и настоящем. К полувековому юбилею её существования / И.П. Дувин. — Симферополь, 1912. — 69 с.
30. Дувин И.П. Софиевская волость Бердянского уезда Таврической губернии. На память о 21 февраля 1913 года / И.П. Дувин. — Симферополь, 1914. — 54 с.
31. Попруженко М.Г. Материалы для истории славянских колоний в России / М.Г. Попруженко // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 24. — 1902. — С. 33—72.

32. Попруженко М.Г. Из материалов по истории славянских колоний в России / М.Г. Попруженко // Записки Одесского общества истории и древностей.— Т. 28. — 1910. — С.1—34.

33. Попруженко М.Г. Участие Одессы в возрождении народа болгарского / М.Г. Попруженко. – Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 30. — 1912. — С. 396—413.

34. Державин Н.С. У болгар в Таврической губернии / Н.С. Державин // Этнографическое обозрение. — 1900. — № 4. — С.52—68.

35. Державин Н.С. Этнографические условия развития болгарских колоний в Бердянском уезде Таврической губернии / Н.С. Державин // Известия СПб. Славянского благотворительного общества. — 1902. — № 2. — С. 2—9.

36. Державин Н.С. Звуковые особенности говора болгар переселенцев Бердянского у. Таврич. г. / Н.С. Державин // Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — 1902.— Т.VII.— Кн.1.— С.137—151.

37. Державин Н.С. Заметка о болгарском говоре с.Терновка Мелитопольского у. Таврич. губ. / Н.С. Державин // Известия Отделения Русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — 1905. — Т. X.— Кн. 1. — С.136—146.

38. Державин Н.С. Болгарские колонии Новороссийского края (Херсонской и Таврической губернии) / Н.С. Державин // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — № 41. — 1908. — С.1—237.

39. Державин Н.С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии): Материалы по славянской этнографии / Н.С. Державин // Сборник за народни умотворения и народопись. — Т. XXIX. — София: Държавна печатница, 1914. — 259 с.

40. Державин Н.С. Болгарские колонии в России / Н.С. Державин. — Т. 2. Язык. — Пг.,1915. — 648 с.

Сергій Пачев (*Запоріжжя, Україна*). **Болгарська тема у працях істориків Степової України XIX – початку XX ст.**

Стаття присвячена вивченню наукового доробку дослідників Степової України XIX – початку XX ст. з історії болгарських поселень на території краю. Зроблено висновок про вагомий внесок історичної регіоналістики у становлення вітчизняної історичної болгаристики.

Ключові слова: болгари, історіографія, історична болгаристика, Степова Україна.

Сергей Пачев (*Запорожье, Украина*). **Болгарская тема в трудах историков Степной Украины XIX – начала XX в.**

Статья посвящена изучению научного наследия исследователей Степной Украины XIX – начала XX в. по истории болгарской диаспоры на территории края. Сделан вывод о весомом вкладе исторической регионалистики в становление отечественной исторической болгаристики.

Ключевые слова: болгары, историография, историческая болгаристика, Степная Украина.

Sergiy Pachev (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **The Bulgarians theme in the works of historians in Steppe Ukraine in the XIX – in the beginning of XX century**

This article is devoted to the study of the works of researchers in Steppe Ukraine in the XIX – the beginning of the XX century on the history of Bulgarian settlements in the region. The conclusion about the contribution of historical Regionalistics to the formation of national historical Bulgarian studies.

Keywords: Bulgarians, historiography, historical bulgarian studies, Steppe Ukraine.